

О. Кухарев, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права, економіки та соціології Харківського національного університету внутрішніх справ

Поняття та юридична природа заповідального покладення

Одним із проявів принципу свободи заповіту є встановлення в заповіті будь-якого розпорядження, зміст якого має відповідати загальним вимогам, додержання яких є необхідним для чинності правочину (ст. 203 ЦК України). До таких розпоряджень, поряд із призначенням (підпризначенням) спадкоємця, визначенням обсягу спадщини, що має спадкуватися за заповітом, встановленням заповідального відказу, призначенням виконавця заповіту, закон відносить встановлення в заповіті зобов'язання спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК України). Останнє із зазначених розпоряджень в юридичній літературі має назву «заповідальне покладення», хоча законодавчо такий термін не визначається.

Розкриваючи нормативне регулювання заповідального покладення, варто зауважити, що структурно воно розміщене саме в ч. 2 ст. 1240 ЦК України. Теоретики цивільного права інколи поєднують заповідальне покладення із розпорядженням заповідача щодо зобов'язання спадкоємців до вчинення дій немайнового характеру (ч. 1 ст. 1240 ЦК України). Аналогічної термінологічної помилки припустилися й у п. 160 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України¹, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р. № 20/5, а також у п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування»² від 30.05.2008 р. № 7, в яких зазначено, що заповідач має право зобов'язати

¹ Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. наказом М-ва юстиції України № 20/5 від 03.03.2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 10. – Ст. 639.

² Про судову практику у справах про спадкування [Електронний ресурс] : постановою Пленуму Верхов. Суду України від 30.05.2008 № 7. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0007700-08>

спадкоємців до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети.

Структура ст. 1240 ЦК України зумовлена, напевне, бажанням законодавця виділити два окремих види заповідальних розпоряджень — зобов'язання спадкоємця щодо вчинення певних дій немайнового характеру (ч. 1) та зобов'язання спадкоємця щодо вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2). Такий висновок можна зробити з огляду на те, що серед прикладів учинення певних дій немайнового характеру (в частині 1 ст. 1240 ЦК України) названо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Ці розпорядження заповідача не передбачають досягнення суспільно корисної мети, що є кваліфікуючою ознакою заповідального покладення (ч. 2 ст. 1240 ЦК України). Крім того, якщо в ч. 1 ст. 1240 ЦК України міститься положення про немайновий характер дій, то ч. 2 вказаної норми такого застереження не має.

Відтак, уявляється доцільним у межах ст. 1240 ЦК України виділяти два окремих види заповідальних розпоряджень, що відрізняються як за характером, так і за правовою метою. Тому ч. 2 ст. 1240 ЦК України має самостійний характер відносно ч. 1 ст. 1240 ЦК України і регулює заповідальне покладення як норма спеціальна.

Дослідники в галузі цивільного права приділяли достатньо уваги характеристиці заповідального покладення. Зокрема, цьому присвятили свої роботи В. І. Серебровський, Б. С. Антімонов, К. А. Граве, Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконт, В. В. Васильченко, В. М. Ігнатенко. У розвідках цих учених традиційно характеризується юридична природа відносин, що виникають при встановленні й виконанні заповідального покладення, та співвідношення цього розпорядження із заповідальним відказом.

Зазначимо, що серед науковців немає єдиного погляду на юридичну природу заповідального покладення. Можна констатувати наявність двох протилежних концепцій із цього питання.

Так, прихильники першої концепції розглядають заповідальне покладення як вид недоговірною зобов'язання. Зокрема, В. В. Васильченко стверджує, що в силу покладення виникають правовідносини, в яких зобов'язаній особі-спадкоємцю протистоять у ролі управомочених

усі зацікавлені в його виконанні особи, які можуть з'явитися лише внаслідок порушення обов'язку виконати це обтяження¹. В. М. Ігнатенко з приводу юридичної характеристики відносин із заповідального покладення вказує таке: «... як заповідальний відказ, так і заповідальне покладення мають зобов'язально-правовий характер та виникають із юридичного складу. Вирішальну роль в останньому відіграє основна одностороння угода заповідача — заповідальний відказ або заповідальне покладення. На відміну від заповідального відказу, який називає як кредитора, так і боржника, заповідальне покладення вказує лише боржника-спадкоємця, а кредитором може виступити будь-яка зацікавлена в діях, спрямованих на здійснення будь-якої загальнокорисної мети, особа. Вона ж повинна мати і право вимоги від спадкоємця виконання дій, які становлять зміст покладення... Тобто має місце встановлення правового зв'язку між спадкоємцем і особою, яка відгукнулася, що, без сумніву, має зобов'язально-правовий характер»².

Є. О. Рябоконт аналогічно стверджує, що між спадкоємцем за заповітом, на якого покладено відповідний обов'язок, та між особами, які мають право вимагати виконання на їх користь дій відповідного змісту, складаються зобов'язальні відносини, в яких перший виступає боржником, останні — кредиторами³. Досить цікавий погляд щодо досліджуваної проблематики висловила К. Б. Ярошенко. Так, на її думку, за наявності потенційних кредиторів відносини, які можуть виникнути на підставі заповідального покладення, можна розглядати як умовні зобов'язання, що перетворюються на реальні за умови пред'явлення до спадкоємців відповідних вимог про виконання покладення. Звідси вона робить висновок, що загальні норми зобов'язального права можуть застосовуватися до відносин, які виникають із заповідального покладення⁴.

¹ Васильченко В. Обов'язки спадкоємців, що витікають із спадкового правонаступництва / В. Васильченко // Юрид. вестн. – 2002. – № 1. – С. 104.

² Ігнатенко В. Правова характеристика відносин, що виникають із заповідального відказу і заповідального покладення / В. Ігнатенко // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – № 8. – С. 34.

³ Заїка Ю. О. Спадкове право : навч. посіб. / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконт. – К., 2009. – С. 98.

⁴ Наследственное право / [Булаевский Б. А. и др.] ; отв. ред. К. Б. Ярошенко. Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации. – М., 2005. – С. 105.

Інші дослідники не знаходять у відносинах, що складаються при виконанні заповідального покладення, зобов'язальних засад. У цьому аспекті варта уваги позиція В. І. Серебровського, суть якої зводиться до того, що при покладенні не виникають зобов'язальні відносини між спадкоємцем та іншою особою через відсутність кредитора, який міг би вимагати виконання зобов'язання на свою користь¹. Схожі міркування висловлювали Б. С. Антімонов та К. А. Граве, вказуючи, що хоча здійснення тих дій, які становлять зміст покладення, і являє собою обов'язок відповідного спадкоємця за заповітом, такий спадкоємець не стає боржником будь-якої певної особи, яка могла б як відказоодержувач або інший кредитор спадкоємця вимагати виконання цих дій². В. К. Дроников визначав заповідальне покладення як юридичний обов'язок, що обмежує або зменшує надане право³.

Сучасний російський дослідник В. А. Белов аналогічно заперечує наявність зобов'язання у покладенні, виходячи із немайнового характеру цього правовідношення. Більше того, із цього автор виводить загальний висновок про недопустимість зобов'язань немайнового характеру⁴.

Враховуючи викладене, питання щодо юридичної природи заповідального покладення не можна вважати вирішеним, воно потребує подальшого наукового аналізу. З'ясування цієї проблеми дозволить визначити місце заповідального покладення у відносинах спадкування, віднайти норми, що можуть бути застосовані за аналогією при виконанні заповідального покладення, та сприятиме розвитку досліджуваних відносин. Отже, метою даної статті є визначення юридичної природи заповідального покладення шляхом з'ясування поняття та ознак указаної правової конструкції.

Як зазначалося вище, закон не оперує категорією «заповідальне покладення» та містить лише загальне положення про те, що заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК України). Відтак можна виділити певні ознаки заповідального покладення, що, власне,

¹ Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву / В. И. Серебровский. – Изд. 2-е, испр. – М., 2003. – С. 106.

² Антимонов Б. С. Советское наследственное право / Б. С. Антимонов, К. А. Граве. – М., 1955. – С. 173.

³ Дроников В. К. Наследование по завещанию в советском праве / В. К. Дроников. – Киев, 1957. – С. 91.

⁴ Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. – М., 2008. – С. 672, 673.

відрізняють його від інших заповідальних розпоряджень, зокрема від заповідального відказу.

По-перше, предметом заповідального покладення можуть бути дії як майнового, так і немайнового характеру. Водночас, І. В. Спасибо-Фатєєва та В. Ю. Чуйкова наголошують на тому, що предметом такого розпорядження є обов'язок учинити дії лише немайнового характеру. Хоча вже у наступному абзаці своєї роботи автори стверджують, що «...водночас такі дії можуть супроводжуватися і майновими витратами, які здійснюватиме спадкодавець. У такому випадку розбіжності між легатом та покладенням полягатимуть у відсутності в останньому випадку конкретно визначеного вигодонабувача»¹. Зміст ст. 1240 ЦК України імперативно не визначає дії немайнового характеру як предмет заповідального покладення. Мова йде лише про покладення на спадкоємця «певних дій» без конкретизації їх природи, визначаючи лише мету їх встановлення як кваліфікуючу ознаку. Відтак, немає законодавчих перешкод зобов'язати спадкоємця вчинити дії майнового характеру для досягнення суспільно корисної мети.

По-друге, заповідальне покладення характеризується невизначеністю суб'єктного складу. Покладення обов'язку на спадкоємця за заповітом щодо вчинення певних дій обумовлює визначення лише одного учасника правовідносин. Навпаки, особи, які наділені правом вимагати виконання зазначеного обов'язку, заповітом або законом не встановлюються, що характеризує правовідношення, яке виникає при цьому, як *абсолютне*. Слід також указати і на незвичність конструкції суб'єктного складу правовідношення, що виникає внаслідок встановлення заповідального покладення. Так, загальноприйнятим є розуміння абсолютного правовідношення як такого, в якому управомоченій особі протистоїть необмежена кількість пасивно зобов'язаних суб'єктів². При встановленні ж заповідального покладення на визначеній особі-спадкоємцеві лежить обов'язок, а правом вимоги щодо виконання цього обов'язку наділена необмежена кількість суб'єктів.

¹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції України, науковців, фахівців). – Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х., 2009. – С. 197.

На немайновий характер дій як ознаку заповідального покладення вказують С. Я. Фурса та Є. І. Фурса (див.: Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. – К., 2007. – С. 47).

² Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л., 1959. – С. 74.

Така незвичність обумовлюється специфікою як спадкових правовідносин, так і заповідального розпорядження, що досліджується.

Оскільки покладення спрямоване на здійснення суспільно корисної мети, то серед осіб, які можуть вимагати його виконання, називають інших спадкоємців, організації, що зацікавлені у виконанні покладення, прокурора, органи місцевого самоврядування, громадські організації, ініціативну групу громадян¹. Дійсно, вимагати виконання покладення має право будь-яка особа, яка має інтерес у вчиненні таких дій. У той же час, інтерес у виконанні заповідального покладення у конкретної особи залежить перш за все від характеру суспільно корисної мети, яка має бути досягнута. Зокрема, виконання обов'язку щодо доступу до бібліотеки заповідача, користування спортивним майданчиком, побудованим заповідачем, має право вимагати від спадкоємця за заповітом особа, якій було відмовлено у доступі до бібліотеки (спортивного майданчику). У цьому сенсі досліджуване правовідношення певним чином наближене до зобов'язання. Однак управомочена особа буде вимагати виконання заповідального покладення не в своєму інтересі або в інтересі третіх осіб, що притаманно зобов'язальному правовідношенню, а діяти у *суспільному інтересі*, тобто інтересі необмеженої кількості осіб.

По-третє, заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення дій, спрямованих саме на досягнення *суспільно корисної мети*. Закон не визначає поняття суспільно корисної мети, проте аналіз словосполучення «суспільно корисна мета» дозволяє дійти висновку про дві її складові, а саме: 1) дії спадкоємця щодо виконання покладення повинні бути корисними, тобто мати певний позитивний ефект; такий ефект має бути не просто позитивним, а позитивним у правовому значенні, тобто породжувати певні правові наслідки; 2) ці дії повинні бути вчинені в суспільному інтересі, зокрема — в інтересі необмеженого кола осіб. Це може бути мета, корисна для держави та суспільства в цілому, або мета, що становить користь для певного кола з необмеженою кількістю осіб.

Як зазначають І. В. Спасибо-Фатєєва та В. Ю. Чуйкова, зміст дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети, обумовлюється

¹ Див., наприклад: Гражданское право : учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000. – Т. 3. – С. 576; Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – Т. 1. – С. 545; Ігнатенко В. Правова характеристика відносин, що виникають із заповідального відказу і заповідального покладення / В. Ігнатенко // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – № 8. – С. 35.

колом інтересів заповідача, його самовираженням, іншими властивостями його як особистості. Вони залежать від тієї справи, якою займався заповідач протягом свого життя або, навпаки, тією, якою він з різних причин не мав можливості зайнятися¹.

Визначаючи юридичну природу відносин, що виникають унаслідок встановлення заповідального покладення, важко погодитися із наявністю в цих відносинах зобов'язальних засад. Так, до головних особливостей зобов'язання як правовідношення, що дозволяють відрізнити його від інших цивільних правовідносин, загалом належать:

а) майновий характер правовідношення, на відміну від немайнових цивільних правовідносин²;

б) протиставлення управненій особі (кредитору) конкретної зобов'язальної особи (осіб), що обумовлює відносний характер;

в) зобов'язання закріплює (опосередковує) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ);

г) зобов'язанню притаманний активний характер поведінки зобов'язальних осіб;

д) зміст і характер суб'єктивних прав у зобов'язанні обумовлений підставами його виникнення, видом зобов'язання³;

е) виконання зобов'язання забезпечується заходами державного примусу у формі санкцій⁴.

Проаналізовані вище ознаки заповідального покладення кваліфікують його як незобов'язальне правовідношення.

¹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції України, науковців, фахівців). – Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатеевої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х., 2009. – С. 198.

² Серед науковців питання майнового характеру правовідношень у зобов'язанні становить певну дискусію. Незважаючи на те, що загальноприйнятою в теорії цивільного права є концепція, відповідно до якої всі зобов'язання мають майнову природу, деякі учені допускають зобов'язання, що мають немайновий характер. Основним аргументом такої позиції є те, що жодна норма цивільного законодавства не обмежує зміст зобов'язання ознакою майнового характеру цього змісту (див., наприклад: Новицкий М. В. Общее учение об обязательстве / М. В. Новицкий, Л. А. Лунц. – М., 1950. – С. 59; Гражданское право. Часть первая: учебник / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М., 1997. – С. 352, 353). Утім, виділяючи ознаки зобов'язання, ми дотримуємося позиції переважної більшості цивілістів щодо неможливості існування зобов'язань із немайновим змістом.

³ Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (Заг. положення): навч. посіб. / Т. В. Боднар. – К., 2007. – С. 10–13.

⁴ Гражданское право. Часть первая: учебник / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М., 1997. – С. 349.

Так, предметом заповідального покладення можуть виступати дії як майнового, так і немайнового характеру. Відповідно, у разі якщо предметом заповідального покладення виступають дії немайнового характеру, правовідношення, що виникає при цьому, не закріплює (опосередковує) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ).

Крім того, у досліджуваному правовідношенні прямо не визначена особа, яка наділена правом вимагати вчинення дій, що становлять предмет заповідального покладення. Права зобов'язальні протягом тривалого часу після свого виникнення та формування продовжують розглядатися як можливості, що забезпечують панування над певною стороною особи боржника. Відносини ж особистого панування могли бути суто особистими, нерозривно пов'язаними з їх конкретними учасниками¹. Невипадково П. П. Цитович називав першою, центральною ознакою зобов'язальних правовідносин їх строго особистий характер — споконвічну прикріпленість до чітко визначених осіб².

І хоча виконання заповідального покладення може вимагати будь-яка особа, заінтересована у цьому, вище вже наголошувалося, що така особа діятиме не у власному інтересі або інтересі третіх осіб, а в інтересі суспільному. Зазначене дозволяє відрізнити особу, яка звертається із вимогою про виконання заповідального покладення, від кредитора в зобов'язанні саме за ознакою спрямованості інтересу у правовідношенні.

Слід також указати, що до виконання заповідального покладення не застосовуються правила щодо забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України). Такий висновок обумовлюється тим, що відповідно до положення ч. 1 ст. 548 ЦК України виконання зобов'язання (основного зобов'язання) забезпечується, якщо це встановлене договором або законом. Договором не може встановлюватися один із видів забезпечення виконання зобов'язання (неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток) щодо досліджуваних відносин, оскільки заповідальне покладення договором не є³. Не передбачено забез-

¹ Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. – М., 2008. – С. 680.

² Цитович П. П. Обязательства : конспект лекций по русскому гражданскому праву / П. П. Цитович. – Киев, 1894. – С. 5.

³ Заповідальне покладення не може розглядатися як договір через відсутність домовленості між сторонами, що є основою договору (ст. 626 ЦК України). Досліджуване правовідношення породжується волевиявленням однієї особи (заповідача) і для його виникнення не вимагається вчинення дій іншими учасниками цивільних правовідносин. Через це заповідальне покладення слід віднести до односторонніх правочинів.

печення виконання покладення і законом, оскільки ст. 1240 ЦК України не містить такого положення.

Виконання заповідального розпорядження може бути забезпечено виникненням права на спадкування у особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови. Проте в такому випадку заповідальне покладення автоматично трансформується у заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК України).

Узагальнюючи наведені ознаки та характеристику заповідального покладення, варто підкреслити, що відносини, які виникають при цьому, мають незобов'язальну природу. Отже, в цьому випадку недоцільно застосовувати загальні норми ЦК України про зобов'язання, оскільки тут породжуються відносини іншого роду.

Заповідальне покладення можна розглядати в широкому (цивільне правовідношення) та вузькому (юридичний обов'язок) значенні.

У широкому значенні заповідальне покладення являє собою цивільне правовідношення, на підставі якого на спадкоємця змістом заповіту покладається обов'язок учинити певні дії майнового або немайнового характеру, спрямовані на досягнення суспільно корисної мети.

У вузькому значенні заповідальним покладенням є сам юридичний обов'язок, яким обтяжується право спадкоємця на отримання спадщини. Проте, на відміну від заповіту з умовою (ст. 1242 ЦК України), зазначений вище юридичний обов'язок не обумовлює у спадкоємця виникнення права на спадкування, а лише певним чином обтяжує його право. Невиконання спадкоємцем обов'язку, що становить предмет заповідального покладення, має наслідком лише примушування його до таких дій.

Характеризуючи заповідальне покладення як юридичний обов'язок, що обмежує відповідне право, слід вказати, що заповідальне покладення обтяжує лише спадкування за заповітом. У разі, коли спадкоємець за заповітом відмовився від права на спадкування (помер раніше за спадкодавця, був усунений судом від права на спадкування) і має місце спадкування за законом, заповідальне покладення втрачає чинність. Навпаки, у випадку відмови спадкоємця за заповітом, чия частка обтяжена заповідальним покладенням, від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом (ч. 1 ст. 1274 ЦК України), заповідальне покладення зберігає свою силу та переходить до іншого спадкоємця за заповітом.

На відміну від заповідального відказу, покладення не може втратити чинність у зв'язку зі смертю особи, яка має право вимоги виконання відповідного розпорядження, про що йдеться у ст. 1239 ЦК України.

Усе зазначене вище уможливорює висновок, що заповідальне покладення доцільно розглядати у двох аспектах — як цивільне правовідношення і як юридичний обов'язок. Характеризуючи заповідальне покладення як правовідношення, слід наголосити на його незобов'язальному характері, що обумовлюється суб'єктивним складом та характером відносин. Заповідальне покладення як юридичний обов'язок за своєю природою є одностороннім правочином, що обтяжує право спадкоємця за заповітом на отримання спадщини. Як і будь-яке заповідальне розпорядження, покладення діє лише у правовідносинах спадкування за заповітом, і у разі закликання до спадкування спадкоємців за законом покладення втрачає чинність.